

**Възпитание, монашество и старчество в старобългарската житиеписна
литература от IX до XVI век**

Стоян Долапчиев

Когато една нация, един народ или една държава са на кръстопът, когато протичат бурни общественно-политически процеси, когато има смяна на една общественно-политическа система с друга, народите обикновено се обръщат към своята история и своите традиции, с които се преосмисля настоящето и се чертае бъдещето.

В Старобългарската житиеписна литература от IX до XVI са налице множество примери за възпитание, обучение и образование в манастирите и при отшелничеството. Настоящата разработка се основава на задълбоченото проучване на създадените и разпространявани в този период жития на славянските просветители Константин-Кирил Философ, Методий, Климент и Наум; жития на отшелниците Иван Рилски, Прохор Пшински, Гавраил Лесновски, Йоаким Осоговски /Сарандапорски/; жития на жените – светици Юлияния, Филотея Темнишка, Параскева Епиватска - Петка Търновска; жития на държавните и църковни дейци Михаил Воин, Патриарх Йоаким Първи, Иларион Мъгленски, Митрополит Петър, Теодосий Търновски, Ромил Видински и други.

След дълбочинно проучване на посочените житиеписни творби се правят изводи за възпитание и образованието получавано в школи и манастири; за монашеството, мъченичеството и старчеството. Обуславя се и необходимостта от ръководство на духовния живот, от опознаване и усъвършенстване на човека, от подкрепа в лишенията и устояване на изкушенията както в миналото, така и в съвременността.

Ключови думи : обучение, образование, възпитание, монашество

Въведение

От IX до XVI век в средновековна България съществува педагогическа теория и практика, интегрирана в системата на православната християнска религия, съхраняваща някои достижения на античното възпитание и образование и даваща

възможност на нейното продължаване и развитие през следващите епохи - Възраждането и Новото време. Старобългарската житиеписна литература от IX до XVI век се явява основен фактор за съхранение на средновековната педагогическа теория и практика, а от друга страна тя е част от нея.

Възпитанието е неразривен елемент от науката педагогика. Според различни автори педагогиката е:

- наука за специално организирани съзнателни и системни дейности за изграждане на човека, за съдържанието, формите и методите на образование и обучение (Российская педагогическая энциклопедия);
- наука за целенасочения процес на прехвърляне на човешкия опит (Бордовски, Риин);
- наука за същността, принципите, методите и формите на обучението и образованието на човека (Л. В. Мардахаев);
- наука за образованието и изкуството на възпитателната практика по формирането и развитието на личността (И. И. Прокопьев, Н. В. Михалкович);
- наука за възпитанието на човека (Г. М. Афонина, И. П. Подласый);
- наука за законите и закономерностите на възпитанието, образованието, обучението, социализацията, творчеството и развитието на човека (В. И. Андреев).

Съществуват още много определения за педагогиката. Би могло да се обобщи, че тя е системата от педагогически явления, свързани с развитието на личността. Нейн предмет е цялостният педагогически процес, насочен към развитието и формирането на личността в условията на възпитание, обучение и образование, а нейн обект е възпитанието.¹

Има различни определения и за монашеството. В житиеписната литература се срещат много наставления, в които се говори за необходимост да се оттегли от света онзи, които желае истински да намери своя небесен Отец.

Буквално преведено *монашество* означава „уединено, самотно жителство“. Отшелническият живот е един от аспектите на монашеството. Монашеството е доброволен, труден подвиг, скрепен от обета за нестяжание, девство и послушание, съзнателно (Лук. 14:28) избран с цел да се уподобим на Бога. Оттеглянето от света, уединеният живот в пустинята, в килията, в манастирите и скитовете е предизвикан от

невъзможността да се отдадем в света с неговите съблазни и развлечения на неразсеян и целенасочен подвиг. Самото монашеско подвижничество (аскетизмът) цели чрез потискането на плътта да даде простор на духа.²

Монашеството се проявява по различен начин. Една от формите на монашеството е отшелничеството. То се състои в това - далеч, в пустинята човек да се подвизава сам. Друга форма на монашеството е безмълвното жителство, т. нар. скитското монашество. Трета негова форма е общежителното монашество, което се състои в това, че цяло общество подвижници под ръководството на общ наставник - игумена на обителта, подчинявайки се един на друг, понасяйки взаимните тегоби и приемайки, че всичко, което се изисква от телесните потребности, е общо. Освен тези форми съществува и четвърта – *старчеството*. Тя се отличава с пълно и строго прилагане на обета на послушание спрямо избрания старец. Избира се един, опитен в духовно-аскетическия живот за ръководител и духовен отец.

Възпитание, монашество и старчество в старобългарската житиенписна литература

В Старобългарската житиенписна литература от IX до XVI са налице множество примери за възпитание, обучение и образование в манастирите и при отшелничеството. Настоящата разработка се основава на задълбоченото проучване на създадените и разпространявани в този период жития на славянските просветители Константин-Кирил Философ, Методий, Климент и Наум; жития на отшелниците Иван Рилски, Прохор Пшински, Гавраил Лесновски, Йоаким Осоговски /Сарандапорски/; жития на жените – светици Юлияния, Филотея Темнишка, Параскева Епиватска - Петка Търновска; жития на държавните и църковни дейци Михаил Воин, Патриарх Йоаким Първи, Иларион Мъгленски, Митрополит Петър, Теодосий Търновски, Ромил Видински и други.

След дълбочинно проучване на посочените житиенписни творби се правят изводи за възпитание и образованието получавано в школи и манастири; за монашеството, мъченичеството и старчеството. Обуславя се и необходимостта от ръководство на духовния живот, от опознаване и усъвършенстване на човека, от подкрепа в лишенията и устояване на изкушенията както в миналото, така и в съвременността.

В Пространно житие на **Константин-Кирил** за неговия монашески живот има следните данни:

„Като не можах да го придумат да остане на тази служба /библиотекар на патриарха- б.м. Ст. Д./, помолиха го да приеме преподавателска катедра и да преподава философия на туземци и чужденци, със съответния служебен чин и заплата. Той прие това.“³

В Пространно житие на **Архиепископ Методий** четем следното за причините и живота му при оттеглянето му в манастир: „Като прекара в това княжество много години и видя много смутове и престъпления в този живот, той замени стремежите си към мрачните земни дела с небесни мисли.“⁴

В Кратко житие на **Климент Охридски** от Димитър Хоматиан се срещат следните данни за неговия монашески живот: „Чрез мълчание отбиваше външната и чужда бран, чрез пост и други суровости пресушаваше любострастните нагони, чрез непрестанно бдение и молитва очистваше душата от страстните и привидни образи.“⁵

В Житие на Климент Охридски от Теофилакт Охридски се дават важни сведения за учебната дейност. Счита се, че централното училище, което организира Климент Охридски в Девол, има два отдела или две степени. Първата степен е обучението в начална грамотност, а втората степен е била за по-тесен кръг ученици, които успешно са завършили обучението в начална грамотност. Учениците от втората степен са били подготвяни за свещеническа, монашеска и учителска дейност.

В Проложно житие на **Иван Рилски** от стишния пролог пише, че след смъртта на неговите родители „той самият, като прие монашески образ, излезе от своето отечество, без да носи нещо друго върху тялото си освен кожена риза... А той, излязъл от тази планина, засели се в Рилската пустиня. И тук се подвиза с непоклатим подвиг и, влязъл в кухо дърво, живееше в пост и молитва, и в сълзи, непрестанно молейки бога. От растенията вземаше само /колкото/ за телесна нужда и образ човешки не видя, но пребиваваше с дивите зверове... И мнозина прибягваха към него, носейки своите болни. И след като те, с молитвите на светеца, получеха здраве, отиваха си. Славата на преподобния се разнесе по цялата онази земя и мнозина възревнуваха добродетелното житие на светеца и пожелаха с него да живеят. И направиха църква в близката пещера, и построиха манастир, преподобният им беше началник и пастир.“⁶ Учителството и проповедничеството на Иван Рилски трябва да се разбира и в широкия смисъл на тези думи, пред многолюдни маси, на открито, дори извън църковната институция.

За отшелническия период на **Прохор Пшински** в неговото Народно житие се съобщава следното: „Стигнал той горе до малка теснина и там намери пещера и малък извор...Храната му беше влак и тревни корени, а и тях ядеше един път в седмицата. А

кой може да опише неговите мъки и сълзи, и подвизи, и лежане ничком, лежане и през зимата в студа, и през лятото в горещината. И остана на това място 32 години, не видял човек, но беше със зверовете.”⁷ Следва описание на среща с Диоген, на когото предсказва, че ще стане император в Цариград. Според житието, след смъртта на Прохор Пшински император Диоген, на мястото, където двамата са разговаряли, „съгради прекрасен храм на негово име”⁸.

За монашеския живот на **Гавраил Лесновски** в неговото Народно житие има следните сведения: „И родителите го пуснаха с мир. Преподобният, като тръгна, пое по пътя. Намери някой си дякон на име Тома. Те се поздравиха с братски поздрав, седнаха на пътя, започнаха дълга беседа...”⁹ Твърде вероятно е след тази „дълга беседа” с посочения монах, Гавраил Лесновски окончателно да прави своя избор – манастира и монашеския живот.

Както при Иван Рилски, така и при Гавраил Лесновски краткият престой в манастира се явява необходима подготовка за отшелничество.

В Пространно житие на **Йоаким Осоговски /Йоаким Сарандапорски/** се споменава: „Доиде на мястото, приготвено му от бога, в местността наречена Сарандапор, и тук прекара всичките години на живота си, подвизаваше се с добър подвиг, измъчваше се с различни усилия, с тежки въздишки към бога, с безчислени коленопреклонения, с непрестанни всенощни бдения, с безсънни молитви и с топли сълзи, беседвайки с бога ден и нощ. Поради това се удостои от бога, господаря на всичко, с велик дар да прогонва духове от хората.”¹⁰ В цитирания откъс от житието се разбира отшелническата духовна практика на самовъзпитание, самообучение, самоусъвършенстване и себеотричане в името на християнския бог.

В Пространно житие на **Филотея Темнишка** от Патриарх Евтимий за образованието и възпитанието при нейния отшелнически живот се отбелязва: „А при нея се стичаха мнозина от благочестивите и се поучаваха от божествените и думи... Тя поучаваше всички, които идваха при нея, по божествените книги и напълно унищожаваше елинската измама. Придоби и дар да лекува, мнозина недъгави и прокажени получиха изцеление от нея. Бе изучила прочее съвършено цялото божествено писание...”¹¹

В Проложно житие на **Петка Търновска** за нейния отшелнически живот се отбелязва: „И когато достигна пълнолетие, и реши твърдо, и възревнува на ангелския живот, остави родители и приятели, и всички, що са в света, и последва Христа. Окрилена от добродетелите, тя влезе в пустинята и пребиваваше там, възлюбила

безмълвния живот, живот, така да се каже, наистина ангелски, измъчвайки тялото си с пост и бдение.”¹²

В Проложно житие на **Патриарх Йоаким I** се дават следните сведения за неговия монашески живот: „Достигнал зряла възраст /р. м./, той възненавидя измамата на този свят, остави света и отиде на Света гора. И живееше, подчинявайки се на всички отци. И непрестанно в молитви, с пост и бдение прекарваше чист живот...Изпълнявайки така устава на отците, той бе прочут сред всички отци.”¹³

Подобно на Иван Рилски, Йоаким става известен отшелник. Неговата слава расте и от него лично се интересува цар Иван Асен II /1218 – 1241/. Йоаким приема от българския цар предложените материални средства, с които изгражда голям манастир. Около Йоаким в скоро време след построяването на манастира се събират монаси, които той обучава.

В Пространно житие на **Иларион Мъгленски** от Патриарх Евтимий четем следното: „Щом навърши 18 години, остави родителите си и света и се посвети на монашески живот. Отиде в един от тамошните манастири, в името на бога преклони глава пред игумена и подстригал косите си, облече се в ангелски образ.”¹⁴

Вследствие на престоая си в манастира Иларион придобива редица качества, ценени в манастирските среди: покорност, усърдие, трудолюбие, готовност за помощ. Като важни педагогически средства настоятелят на манастира използва одобрението, насърчението, наставленията. Като игумен на манастира Иларион не се държи на разстояние от своите ученици, а постоянно е сред тях и общува с тях.

„Когато стана на дванадесет години – пише в Пространно житие на **Митрополит Петър**, - той отиде в един от манастирите в близката пустиня и бе подстриган от тамошния игумен и причислен към монашеското братство... Винаги слушаше за всичко наставника си и служеше на братята, без да се лени, не като на хора, а като на самия бог.”¹⁵

Като послушник Петър е прикрепен към по-възрастен монах, което е било една обикновена манастирска практика и което при благоприятни условия осигурява добри възможности за непосредствено възпитание и обучение. Като важни негови добродетели се посочват: послушание, трудолюбие, смирение, кротост, мълчаливост. Петър изучава в манастира и църковна живопис. Следва отшелнически период от живота на Петър. В житието се подчертава, че той напуска манастира със съгласието и благословията на своя наставник.¹⁶

За монашеския живот на **Теодосий Търновски** в неговото Пространно житие се посочва, че той „излезе от родното си място...и достигна един град, назван от местните Бдин. Там намери прочут манастир, наречен Арчар...”¹⁷ Теодосий придобива неоценим опит, който по-късно му помага при неговия монашески живот в различни манастири, при мисиите на цар Иван Александър /1331 – 1317/, когато е в Парория или при изграждането на обителта при Килифарево. По-късно е обучаван от Григорий Синаит, който притежава много добрата теоретическа и практическа богословска подготовка, които му предава.

Важно условие за успешното обучение във всички учебни групи и религиозно-педагогически степени е непосредственото свързване между преподадените теоретически знания и монашеска практика и спазването на педагогическия принцип на системност и последователност при овладяване на знанията и практическите умения.

В Пространното житие на **Ромил Видински** е отбелязано следното: „Но родителите му, ...договарят се да го обвържат с брак и известяват с думи това решение на юношата...И така родителите се готвеха насила да подчинят на своето желание нежелаещия младеж. Като предугади това той, който с цялата си душа желае нетленните и вечни блага, напусна тайно родното си място...”¹⁸ Можем да направим извода, че съвременните прояви на конфликтите между поколенията имат свои проекции и в предишни обществено-икономически формации. А конфликтът между поколенията е и един педагогически проблем.

Интерес представлява педагогическият подход при приемане и обучение на нови монаси. Григорий Доброписец, авторът на житието на Ромил, описва една система на наставничество, която се установява в православните манастири. Към по-опитните или по-възрастни монаси, наречени „старци” са прикрепени един или двама послушници – ученици. Монахът-учител в житията е наричан старец, настоятел, наставник. В някои манастири и отшелнически райони е имало и отделна наставническа килия¹⁹ за съвместна учебно-възпитателна дейност между старец и ученик.

Изводи и заключение

Един внимателен прочит и анализ на разгледаната житиеписна литература води до изводи в следните насоки:

Първо. Най-подробни сведения житиеписните творби ни дават за възпитанието, обучението и образованието при отшелничеството в манастирите, което се явява по-висока степен в развитието на педагогическата теория и практика. При него на преден

план излиза самовъзпитанието и самообучението. Чрез такъв живот просияват Иван Рилски, Прохор Пшински, Гавраил Лесновски, Йоаким Осоговски /Сарандапорски/, Параскева Епиватска /Петка Търновска/, Филотея Темнишка, Йоаким Първи.

Второ. В много житиписни творби се поставя изграждането на нравствено-религиозните добродетели и качества пред обучението и усвояването на знанията. Добре се разбира, че обучението трябва да има възпитаващ характер. По отношение на използваните педагогически подходи се изнасят многолюдни беседи, като педагогически метод при работа с по-голям брой ученици и се провеждат индивидуални беседи с един ученик или с неговия старец-наставник. Средства на възпитание, обучение и образование, които се използвани в монашеския живот са: пост, бдение, молитви, подчинение, послушание, въздържание, изпълнение на монашеския устав, подражание живота на светите старци-монаси. Основна книга, която се използва в манастирите и прилага практически е „Лествица” от Йоан Лествичник.

Трето. В повечето манастири игуменът лично води обстоен разговор с всеки желаещ да постъпи в манастира за причините и личните мотиви за замонашване. Новопостъпилият в манастира се подлага за определен срок на различни изпитания, което всъщност е форма на обучение и възпитание, на отричане от светския живот и от своята личност. След което следва замонашването и запознаването с правилата на живот в манастира. Посвещението в монашество като ритуал чрез подстригване на косите и приемане на монашеско име има важно нравствено-религиозно и възпитателно значение или започването на друг живот, освободен от светските пороци.

Четвърто. В монашеския живот много важно се явява подражаването на живота и дейността на бележити църковни отци. Ценели са се такива качества като чедолюбие, кротост, мълчаливост, сдържаност, скромност, милозливост, трудолюбие, милосърдие, преодоляване на изгоди и изпитания, грижовност, които са важна съставна част на „добродетелния живот”.

Пето. Относно наличието на женско образование в България през по времето на Патриарх Евтимий може да се предположи, че в женските манастири е имало обучение в начална грамотност, в запознаване с религиозните книги, характерни за източното православие и запознаване с религиозните служби и песнопения.

Всички те поставят множество въпроси пред обучението, образованието и възпитанието в днешните постмодерни времена

Бележки

- ¹ Петрова, Е., Методи на преподаване в областта на икономиката, В. Търново, Издателски комплекс на НВУ "В. Левски", 2011
- ² Соловьев Александър, Протоиерей, Старчеството, според учението на светите отци и аскети, г. Семипалатинскъ, 1900, © Издателство за православна литература "Тавор", София, 2007
- ³ Пространно житие на Константин-Кирил. Цит. съч., с. 40.
- ⁴ Пространно житие на Архиепископ Методий. Цит. съч., с.71.
- ⁵ Кратко житие на Климент Охридски от Димитър Хоматиан. Цит. съч., с.395-396.
- ⁶ Проложно житие на Иван Рилски от Стишния пролог. Цит. съч., с.132 - 133.
- ⁷ Народно житие на Прохор Пшински. Цит. съч., с.167.
- ⁸ Пак там.
- ⁹ Народно житие на Гавраил Лесновски. Цит. съч., с.172.
- ¹⁰ Пак там, с.179.
- ¹¹ Пространно житие на Филотея Темнишка от Патриарх Евтимий. Цит. съч., с.208.
- ¹² Проложно житие на Петка Търновска. Цит. съч., с.189.
- ¹³ Проложно житие на Патриарх Йоаким I. Цит. съч., с.87.
- ¹⁴ Пространно житие на Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий. Цит. съч., с.90.
- ¹⁵ Пространно житие на Митрополит Петър от Митрополит Киприян. Цит. съч., с.110.
- ¹⁶ Пак там.
- ¹⁷ Пространно житие на Теодосий Търновски от Патриарх Калист. Цит. съч., с.445 – 446..
- ¹⁸ Пак там.
- ¹⁹ Пак там, с. 476.

Използвана литература

Кратко житие на Климент Охридски от Димитър Хоматиан. В: Стара българска литература.т.4. Житиеписни творби...С., 1986, с.395-396.

Народно житие на Гавраил Лесновски. Цит. съч., с.172.

Народно житие на Прохор Пшински. Цит. съч., с.167.

Петрова, Е., Методи на преподаване в областта на икономиката, В. Търново, Издателски комплекс на НВУ "В. Левски", 2011

Проложно житие на Иван Рилски от Стишния пролог. Цит. съч., с.132 - 133.

Проложно житие на Патриарх Йоаким I. Цит. съч., с.87.

Проложно житие на Петка Търновска. Цит. съч., с.189.

Пространно житие на Архиепископ Методий. Цит. съч., с.71.

Пространно житие на Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий. Цит. съч., с.90.

Пространно житие на Константин-Кирил. Цит. съч., с. 40.

Пространно житие на Митрополит Петър от Митрополит Киприян. Цит. съч., с.110.

Пространно житие на Теодосий Търновски от Патриарх Калист. Цит. съч., с.445 – 446.

Пространно житие на Филотея Темнишка от Патриарх Евтимий. Цит. съч., с.208.

Соловьев Александър, Протоиерей, Старчеството, според учението на светите отци и аскети, г. Семипалатинскъ, 1900, Издателство за православна литература "Тавор", София, 2007

* Гл. Ас. Стоян Добрев Долапчиев е дългогодишен преподавател в катедра „педагогика“ на ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“ по „История на педагогиката“, „Мениджмънт на образованието“ и други. Научните му интереси са в областта на старобългарската житиеписна литература и връзката и с образованието и обучението.